

تاریخ تشیع

اثری از شادروان دکتر محمد کاظم خواجه‌یون

○ کیوان لؤلونی

رساند و با همت و تلاش بی‌وقفه توانست دانشنامهٔ دکترای مطالعات اسلامی خود را نیز با موفقیت از دانشگاه سوربن به سال ۱۳۵۶ دریافت و به وطن مراجعت کند.

استاد از آن پس در سایهٔ تلاش صادقانه، در مسؤولیت‌های مختلف دانشگاه فردوسی مشهد، هیأت امنای دانشگاه‌های شمال شرق و عضویت در مراکز آموزشی و پژوهشی به عنوان یک صاحب‌نظر متمهد نام خویش را جاودانه کرد.

اکنون نسل جوان دانشگاهی و محقق ما خدمات و فعالیت‌های خالصانهٔ آن عزیز و تألیفات و آثار ارزشمند او را به عنوان ره‌نوشه‌ای گرانقدر در پیش رو دارد، و کتاب تاریخ تشیع از جمله آن یادگارهای ارزشمند است که اجمالاً به معرفی آن می‌پردازیم:

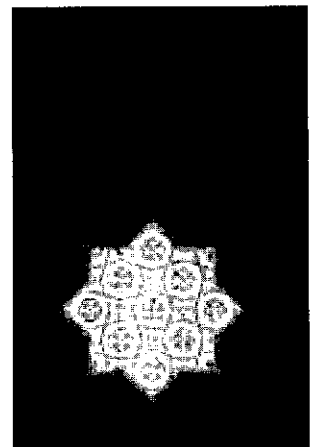
تاریخ تشیع که اولین چاپ آن پنج سال بعد از خاموشی استاد، در سال ۱۳۷۶ توسط انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد به زیور طبع آراسته شد در ۱۴۲ صفحه و مشتمل بر یک پیشگفتار و پنج فصل می‌باشد.

در فصل اول تحت عنوان، «خاستگاه تشیع» نویسنده با اشاره‌ای کوتاه به استقامت و پشتکار بیست و سه سالهٔ رسول خدا (ص) در تبلیغ و ترویج

اشاره:

حدیث تلاش‌ها و مجاهدت‌های عالمان بزرگ که همچون شمعی سوختند و وجود خود را وقف رشد و تعالی دانش کردند در سراسر تاریخ پرافتخار و شکوهمند ایران چون خورشیدی فروزان فرا روی پژوهشگران و عالمان نکته‌سنج بوده و خواهد بود. استاد مرحوم دکتر محمد کاظم خواجه‌یون یکی از نمونه‌های نادر و مصداق بارز این بزرگ مردان بود. شخصیتی گرانقدر و اندیشمندی فرزانه که شمع وجودش، چون همایی عرش‌پیما آسمان دانش و معرفت این سرزمین را درنوردید و کلامش روشنگر حقایق نهفته تاریخ کشورمان بود. پژوهشگری سخت‌کوش که پس از عمری تلاش و تحقیق در سحرگاه سیزدهم آبان‌ماه ۱۳۷۲ به دیار باقی شتافت و جامعهٔ علمی و دانشگاهی ایران را به سوگ نشاند.

شادروان خواجه‌یون به سال ۱۳۱۷ هجری شمسی در مشهد دیده به جهان گشود. وی تحصیلات ابتدایی و دبیرستان را در این شهر پشت سر گذاشت و در سال ۱۳۳۸ وارد دانشگاه شد و در رشتهٔ تاریخ و جغرافیا از دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد فارغ‌التحصیل شد. سپس برای ادامهٔ تحصیل عازم فرانسه شد و در دانشکدهٔ پاریس مقطع کارشناسی ارشد را در رشتهٔ تاریخ به اتمام

○ تاریخ تشیع

○ تألیف: محمد کاظم خواجه‌یون

○ ناشر: جهاد دانشگاهی مشهد

○ فردوسی مشهد، چاپ اول، ۱۳۷۶.

○ ۱۴۲ ص.

دکتر خواجه‌یوان با دلایل متقن و منطقی، فرضیه منشأ ایرانی دانستن تشیع را نادرست و آن را کاملاً مردود می‌داند

مؤلف اتهام دیگری که به شیعه نسبت داده شده، یعنی تشیع را پدید آمده افکار و اقدامات فردی به نام عبدالله بن وهب (یهودی به ظاهر مسلمان شده) می‌داند رد می‌کند و خوانندگان را برای تحقیق و مطالعه بیشتر به آثار محققان اهل سنت و شیعه ارجاع می‌دهد

دکتر خواجه‌یوان: در دوران کوتاه خلافت علی(ع) شیعه با دو مسئله اساسی روبرو بود: نخست آنکه در سخت‌ترین وضع و در کنار امام راستین خویش که با مشکلات بسیار حکومت می‌کرد، باقی ماند. دیگر آنکه از سخنان و خطبه‌های پربار و بلیغ امام بهره می‌جست

در کتاب از «کیسانیه» (طرفداران مختار) با تعبیر «اولین دوگانگی در بین طرفداران خاندان پیامبر(ص)» یاد شده است که به اظهار مؤلف خوشبختانه به مرور و با تلاش فرزندان رسول خدا(ص) و بخصوص امام علی بن الحسین(ع) این تفکر رو به کاستی گذاشت و فرقه کیسانیه تحلیل رفت و جز در کتاب‌های نویسندگان، نشانی از آن باقی نماند

در آینده نومید و بدین وسیله کمال دین و اتمام نعمت الهی را محقق سازد. وی در همین راستا با محوریت دادن علی(ع) به عنوان جانشین برحق پیامبر(ص)، از جمله اهداف مهم پیامبر در آخرین ایام حیات خویش، از انتخاب اسامه بن زیدین هارثه به فرماندهی سپاه اسلام در جنگ موته و گسیل کردن یاران بزرگ خود با وی را «برطرف ساختن موانع جانشینی علی(ع)» می‌داند. (ص ۱۱)

نویسنده در بحث دیگری در همین فصل تحت عنوان «سقیفه» از آن جریان با عنوان فاجعه‌ای عظیم برای امت اسلام پس از رحلت پیامبر(ص) یاد کرده، به شرح ماجرا از زبان یعقوبی پرداخته است.

در مبحث روایی و تفسیری بعد به کلمه «شیعه» و تعاریف آن از دیدگاه‌های مختلف پرداخته می‌شود و اینکه در اصطلاح، این کلمه بر پیروان و دوستداران علی بن ابی‌طالب(ع) و اهل بیت آن حضرت اطلاق شده است.

«پیدایش تشیع» عنوان بحثی است که در آن به بررسی تفصیلی تاریخی پیدایش گروهی که به نام «شیعه» شناخته شده‌اند، می‌پردازد و نظرات مختلف برخی نویسندگان و اتهاماتی که در مورد

آیین مقدس اسلام و استفاده از هر فرصتی برای ابلاغ رسالت خود به مردم و متحدساختن آنان در مسیر پرستش الله، از دغدغه پیامبر(ص) در مورد سرنوشت و آینده اسلام و جامعه نوپای اسلامی و جانشینی و رهبری آن سخن به میان می‌آورد و اولین اقدام محمد(ص) درباره رهبری آینده را به عنوان یکی از ارکان اساسی رسالت به نخستین سال‌های بعثت می‌رساند که به امر پروردگار، خویشان و نزدیکان خویش را برای اعلام دعوت خود گردآورد^۱ و در آن جمع فرمود: هر کس به اجابت دعوت من پیشی گیرد، وزیر، جانشین و وصی من خواهد بود و چون علی(ع) تربیت یافته پیامبر، نخستین کسی بود که این دعوت را لیبک گفت به جانشینی و وصایت پیامبر(ص) معرفی شد، (حدیث بدءالدعوه/ یوم‌الدار)

نویسنده سپس با اشاره به سفر تاریخی «حجة‌الوداع» و جریان غدیرخیم، آن را عهد و پیمان پیامبر از پیروان خود ذکر می‌کند تا بدین وسیله خاطر خویش را نسبت به رسالت پروردگار و رهبری آینده اسلام آسوده ساخته، با معین ساختن قطعی این رهبری، حجت را برآیندگان تمام کرده، مشرکان را از ناکامی احتمالی جامعه اسلامی

کتاب حاضر روایتی شیعی از تاریخ تشیع است

پیدایش و علل رشد و گسترش و به عبارتی تحول این گروه وارد ساخته‌اند را مورد نقد قرار می‌دهد، از جمله با دلایل متقن و منطقی، فرضیه منشاء ایرانی دانستن تشیع را نادرست و آن را کاملاً مردود می‌داند.

با محوریت دادن به همین موضوع در مطلبی تحت عنوان «پیوند زناشویی، اتهامی دیگر در پیدایش تشیع» نظر برخی نویسندگان و مستشرقان را که در پیدایش تشیع به ازدواج دختر یزدگرد ساسانی با حسین بن علی (ع) اشاره کرده‌اند با دلایل کافی مردود می‌شمارد. (ر. ک صص ۱۹ - ۱۸)

در ادامه این مطالب همچنین در مبحث «عبدالله بن سبا» اتهام دیگری که به شیعه نسبت داده شده یعنی تشیع را پدیدآمده افکار و اقدامات فردی به نام عبدالله بن وهب (یهودی به ظاهر مسلمان شده) می‌دانند رد می‌کند و خوانندگان را برای تحقیق و مطالعه بیشتر، به آثار محققان اهل سنت و شیعه، به‌ویژه جلد سوم کتاب ارزشمند الغدير علامه امینی و کتاب عبدالله بن سبا و چند داستان ساختگی دیگر اثر مرتضی عسکری ارجاع می‌دهد.

«شیعیان نخستین» عنوان آخرین گفتار فصل اول کتاب است که در آن شرح مختصری از زندگی نخستین شیعیان «یاران با اخلاص علی (ع)» و موقعیت و نقش آنان به‌ویژه در زمان حیات پیامبر (ص) بدست داده شده است، از جمله: سلمان پارسی، ابوذر غفاری، مقداد بن عمرو، عمار بن یاسر، ابی بن کعب، خدیجه بن ثابت، براء بن عازب، ابوالهثیم بن تیهان، خالد بن سعید بن العاص بن امیه بن عبدالشمس، ابو ایوب انصاری، خدیجه بن الیمان، عثمان بن حنیف، سهل بن حنیف، بُریده بن خُصیب اسلمی و بالاخره ابوالطفیل.

استاد خواجه‌یوان در فصل دوم کتاب با عنوان «شیعه در دوره خلفای راشدین» در سه قسمت با عناوین: «شیعه در دوران خلافت ابوبکر»، «شیعه در دوران خلافت عمر بن خطاب»، «شیعه در دوران خلافت عثمان» به بررسی موقعیت و برخورد شیعیان و طرفداران علی (ع) در دوران خلفای راشدین پرداخته، این موضع‌گیری را دقیقاً مرتبط با مواضع علی (ع) در مقابل خلفا به نشانه پیروی ماموم از امام دانسته است.

آخرین مطلب این فصل دو گفتار دیگر تحت عناوین: «شیعه در دوران خلافت علی بن ابی‌طالب (ع)» و «شیعه در دوران خلافت حسن بن علی (ع)» می‌باشد که در آن به بررسی مسائل اساسی شیعه در این دو دوره نسبتاً کوتاه پرداخته شده است. از جمله نگارنده می‌نویسد: «در دوران کوتاه خلافت علی (ع)، شیعه با دو مساله اساسی روبرو بود: نخست آنکه در سخت‌ترین وضع و در کنار امام راستین خویش که با مشکلات بسیار حکومت می‌کرد باقی ماند. دیگر آنکه از سخنان و خطبه‌های پربار و بلیغ امام بهره می‌جست.» (ص ۴۱)

فصل سوم کتاب با عنوان «شیعه در دوره امویان» شامل دوازده مبحث است که اولین آن تحت عنوان «شیعه از صلح امام حسن (ع) تا قیام کربلا» به بررسی اوضاع شیعیان در دوران خلافت ۲۰ ساله معاویه بن ابی‌سفیان از سال ۴۱ هجری و پس از صلح با امام حسن (ع) پرداخته است و پس از آن در مبحث «قیام امام حسین (ع)» وضع شیعه در دوران خشونت بار یزید بن معاویه از

سال ۶۰ هجری و نتیجتاً قیام شیعیان به رهبری حسین بن علی (ع) به تصویر کشیده شده است. نویسنده سپس در بررسی «آثار قیام امام حسین (ع)» ضمن گفتاری کوتاه به استناد مورخان و نویسندگانی چون: مسعودی، یعقوبی، ابن‌اعثم و شیخ مفید، به تبیین این آثار در قیام‌هایی چون: «توابین»، «قیام مختار» و «کیسانیه» پرداخته است و هدف اساسی این نهضت‌ها را گرفتن انتقام از قاتلان امام حسین (ع) و واگذاری قدرت به خاندان علی (ع) معرفی می‌کند. (ر. ک صص ۶۱ - ۵۴) هر چند در همین گفتار از «کیسانیه» (طرفداران مختار) با تعبیر «اولین دوگانگی در بین طرفداران خاندان پیامبر (ص)» یاد شده است. (ص ۶۰) که به اظهار مؤلف خوشبختانه به مرور و با تلاش فرزندان رسول خدا (ص) و بخصوص امام علی بن الحسین (ع) این تفکر رو به کاستی گذاشت و فرقه کیسانیه تحلیل رفت و جز در کتاب‌های نویسندگان، نشانی از آن باقی نماند.

«شیعه امامیه در دوران امام علی بن حسین (ع)» و «شیعه امامیه در دوران امام محمدباقر (ع)» عناوین دو گفتار بعدی این فصل از کتاب است که در آن‌ها به ترتیب به وضعیت حساس و دشوار شیعیان در دوران امامت ۳۴ ساله حضرت سجاد (ع) و هدایت آن امام همام و دوران بیست ساله امامت امام باقر (ع) و مساعی ایشان در رهنمون شدن شیعیان به حقیقت و بازداشتن ایشان از انحرافات فکری و عقیدتی پرداخته شده است.

بررسی تاریخی پیدایش سومین فرقه از فرقه‌های تشیع: «زیدیه» معرفی شخصیت و قیام زید بن علی بن الحسین و جانشین او یحیی بن زید و «عقاید زیدیه به نقل از آثار نویسندگان» عناوین اصلی آخرین مباحث فصل سوم کتاب می‌باشد که در آن گوشه‌هایی از عقاید و باورهای زیدیه از کتاب‌ها و آثار نویسندگان ادیان و عقاید بیان شده است.

«تشیع در دوره اول عباسیان» عنوان فصل چهارم کتاب را به خود اختصاص داده است. در ابتدای این فصل ابتدا با نگاهی گذرا به «پیشینه عباسیان» به رفتار آنان با علویان اشاره شده و چنین آمده است: «... عباسیان خود را خونخواهان فرزندان پیامبر (ص) معرفی می‌کردند تا از اوضاع حاکم بر جامعه در به قدرت رسیدن خویش بهره‌جویند اما همین که بر اریکه قدرت تکیه زدند... بیش از همه بر فرزندان پیامبر (ص) تاختند...» (ص ۷۴) «شیعه آل‌عباس» که منظور همان قیام‌کنندگان نهضت عباسی می‌باشد عنوان مطلب بعدی این فصل است که در آن پس از معرفی از قیام بسیار مبهم و پیچیده راولنیه به عنوان مشخص‌ترین رویدادی که از شیعه آل‌عباس پس از روی کار آمدن عباسیان شاهدیم و در سال ۱۴۰ هجری در دوران خلافت ابوجعفر منصور (۱۵۹ - ۱۳۷)، دومین خلیفه عباسی رخ داده است، شرح اجمالی به دستمی‌دهد.

مبحث بعدی با عنوان «شیعه در دوران امامت امام صادق (ع)» که مربوط به دوره امامت ۳۴ ساله جعفر بن محمد (ص) از سال ۱۱۴ هجری است و همزمان با خلافت پنج تن از خلفای اموی و دو تن از خلفای عباسی بود، دورانی را بررسی می‌کند که نقطه‌ای عطف در نهضت تشیع و زمانی بسیار حساس برای این مکتب بوده است؛ زیرا به عقیده نویسندگان، امام و شاگردانش توانستند از ضعف امویان و درگیری‌های آنان استفاده کنند و به نشر مکتب اصیل اسلام بپردازند و این موقعیت تا سال ۱۴۰ هجری نیز ادامه یافت؛ زیرا

نویسنده با محوریت دادن علی (ع) به عنوان جانشین بر حق پیامبر (ص)، از جمله اهداف مهم پیامبر در آخرین ایام حیات خویش، از انتخاب اسامه بن زید بن حارثه به فرماندهی سپاه اسلام در جنگ مؤته و گسیل کردن یاران بزرگ خود با وی را «برطرف ساختن موانع جانشینی علی (ع) می‌داند»

تاریخ نگاری مرحوم خواجهان متأثر از بینشی است که کل تاریخ اسلام را در قالب تضاد قبایلی عرب جنوبی و شمالی تجزیه و تحلیل می نماید

دکتر خواجهان: جز زیدیان و اسماعیلیان، دیگر گروه‌های شیعه یا از بین رفته یا به گروه‌های سه گانه «امامیه زیدیه و اسماعیلیه» پیوستند و جز در کتاب‌های صاحبان عقاید و ادیان یا ملل و نحل، نامی از آنان در تاریخ نمی یابیم

عباسیان که خود را خونخواه آل ابی طالب می دانستند، نمی توانستند در ابتدای کار خویش با فرزندان پیامبر (ص) درگیر شوند. از آن جا که در این دوران بحث‌های کلامی سخت رایج بود و از طرف دیگر موقعیت برای ایجاد یک حاکمیت و انقلاب اصیل و بازگرداندن حاکمیت قسط و عدل اسلامی فراهم نبود، از این رو امام صادق (ع) در مرکز حدیث، مدینه، مکتب فکری و فرهنگی اصیل اسلامی را ترویج کرد و به تربیت شاگردان زبده و شایسته پرداخت که مکتب جعفری را در بین مسلمانان، به ویژه شیعیان، گسترش دادند^{۱۵} و خود امام به رئیس مذهب امامی (جعفری) مشهور شد و فقه شیعه امامی را منسجم ساخت و به واقع امام جایگاه خویش را در میان امت اسلامی و به خصوص شیعیان به دست آورد. این دوران به سال ۱۴۸ در پی مسموم شدن جعفرین محمد (ع) در مدینه توسط عمال منصور به اتمام می رسد.

«قیام‌های علویان در دوره امام صادق (ع)» با دو زیر عنوان: «قیام شریک بن شیخ المهری»^{۱۶} و «قیام محمد معروف به نفس زکیه و ابراهیم»^{۱۷} از دیگر مباحث فصل چهارم کتاب می باشد که در آن سیر تاریخی این حرکت‌ها از آغاز تا انجام نمود یافته است. «فرقه‌های شیعه پس از وفات امام صادق (ع)» عنوان آخرین گفتار این فصل از کتاب می باشد که در آن ابتدا در بررسی «امامیه تا غیبت صغری امام زمان (ع)» به عقاید و تاریخ سیاسی شیعه از وفات امام صادق (ع) به تفصیل پرداخته شده، سپس در ادامه «تاریخ سیاسی زیدیان» به اجمال آن گروه از علویان را که پس از امام صادق (ع) تا غیبت صغری قیام کردند و زیدیان به آنان پیوسته، آنان را امام خویش دانسته اند معرفی کرده است از جمله: قیام صاحب فخ - قیام ادریس بن عبدالله - قیام و دعوت ابوالسرایا - قیام محمد بن قاسم و بالاخره قیام یحیی بن عمر. سپس نویسنده به بحث و بررسی درباره «اسماعیلیه»^{۱۸} و «زمینه تاریخی و اجتماعی» ایشان همت گماشته، به دنبال آن درباره «اعتقادات» اسماعیلیه ما را به قضاوت و آرای محققان در این بحث، بخصوص نظر نخستین عقایدنویس اسلامی حسن بن موسی نوبختی رهنمون شده است و سیر اعتقادات و تفکر و فرقه‌های ایشان را در طول تاریخ دستخوش انحراف ذکر می کند و در مبحث «فرق اسماعیلیه» با ذکر اسامی برخی از این فرقه‌ها^{۱۹} به شرح فرقه «قرامطه» بسنده کرده است. پایان بخش این فصل عنوان «فرق شیعه» دارد که چشم اندازی کلی در این خصوص ارائه کرده، چنین می آورد: «جز زیدیان و اسماعیلیان... دیگر گروه‌های شیعه یا از بین رفته یا به گروه‌های سه گانه: امامیه، زیدیه و اسماعیلیه پیوستند و جز در کتاب‌های صاحبان عقاید و ادیان یا ملل و نحل، نامی از آنان در تاریخ نمی یابیم.» (ص ۱۰۴)

اما فصل پنجم یا آخرین فصل کتاب که در واقع تاریخ تشیع در حوزه ایران می باشد با عنوان «تشیع در ایران در دوره دوم خلافت عباسی» به بررسی «علل و چگونگی گسترش شیعه در ایران»، «مراکز شیعه نشین در ایران»، «رجال شیعه در ایران»، «حکومت علویان در طبرستان (۳۱۶ - ۲۵۰ هـ.)» و نهایتاً «آل بویه (۴۴۷ - ۳۲۰ هـ.)» به عنوان سردمدار قدرتمندترین حکومت شیعه در ایران (قرون ۴ و ۵ هجری) پرداخته است. عناوین مطالب این فصل عبارتند از: «سلمان پارسی در ولایتداری پایتخت پیشین ساسانی -

امام علی بن موسی الرضا (ع) - مهاجرت و نفوذ علویان و تشکیل حکومت‌های شیعی در ایران - پیدایش آل بویه و مشهورترین فرمانروایان آن - شیوه فرمانروایان بویه - اقدامات فرهنگی و عمرانی آل بویه و بالاخره مذهب آل بویه.»

گفتنی است فهرست منابع و مأخذ این کتاب که بالغ بر ۱۴۷ عنوان می شود در برگزیده ۳۲ عنوان کتاب عربی: ۱ عنوان لاتین و ۱۱۴ عنوان فارسی می باشد.

پی نوشت‌ها:

۱ - به عقیده دکتر عبدالکریم سروش؛ «مرحوم دکتر خواجهان به لحاظ علمی یک مورخ متعهد بود. یعنی دانش تاریخی خودش را مصروف عبرت گرفتن از تاریخ می کرد و به هیچ وجه تدریس تاریخی او عاری از نتیجه گیری‌های ارزشی، اخلاقی و عملی نبود...» ر. ک: پیشگفتار. جهاد دانشگاهی مشهد بر کتاب هفت مقاله در تاریخ اسلام اثر مرحوم خواجهان.

۲ - گفتنی است استاد خواجهان تدریس دروس تاریخ اسلام را در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی و نیز دانشکده الهیات مشهد برعهده داشتند.

۳ - از جمله «هفت مقاله در تاریخ اسلام» که پیش از چاپ به صورت کتابی مستقل، در مجلات دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی و فصلنامه مطالعات تاریخی (استان قدس رضوی) به صورت مقاله به چاپ رسیده بود. دکتر خواجهان در این مقالات به اقتضای تخصص خود در تاریخ قرون اولیه ظهور اسلام، رخدادهایی از دو قرن پر آشوب اول و دوم هجری را گزینش و مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

۴ - با نزول آیه ۲۱۴ سوره شعرا «و انذر عشیرتک الاقرین...» دعوت علنی و انذار خویشاوندان نزدیک توسط پیامبر (ص) آغاز شد.

۵ - متأسفانه عده ای، بیماری محمد (ص) را بهانه کردند و از حرکت با سپاه اسامه [علی رغم اصرار رسول خدا] تخلف ورزیدند و لذا سپاه اسامه در زمان حیات ایشان در مدینه متوقف ماند و به شام عزیمت نکرد. (ر. ک: زرگری نژاد، غلامحسین - تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، سمت، تهران، ۱۳۷۸، صص ۵۵۶ - ۵۵۵)

۶ - به معنی «توبه کنندگان»، شیعیانی که امام حسین (ع) را به کوفه دعوت کرده، سپس در یاری او سستی به خرج داده بودند، خود را گناهکار می دانستند و جز توبه ای که با کشتن قاتلان امام یا شهادت خویش توأم باشد، راهی نمی یافتند. این قیام در سال ۶۴ هجری پس از مرگ یزید به رهبری سلیمان بن صدق خزاعی و با شعار «یا لثارات الحسین (ع)» آغاز شد و سرانجام در نبرد «عین الورد» در برابر ابن زیاد که به حمایت از مروان به رویارویی با توأبین برخاسته بود به شکست انجامید. (ر. ک: همین کتاب، صص ۵۴ - ۵۵)

۷ - این قیام همزمان با قیام توأبین به رهبری مختاربن ابی عبیده ثقفی در کوفه شکل گرفت و باقیمانده توأبین نیز به آنان پیوستند. مختار در سال ۶۶ هجری بر کوفه و شرق سرزمین‌های اسلامی مسلط شد. وی خود را نماینده محمد بن حنفیه، فرزند

علی بن ابی طالب (ع) معرفی کرد. بیشتر سپاه وی را موالی ایرانی تشکیل می دادند که توانستند انتقام خاندان پیامبر (ص) را از آل ابی سفیان بازستانند. این قیام سرانجام توسط آل زبیر (مصعب بن زبیر) به خون نشست و سرکوب شد. (جهت اطلاع بیشتر در مورد این قیام، ر. ک: خواجویان، محمدکاظم - هفت مقاله در تاریخ اسلام، صص ۲۰-۷)

۸ - مورخان کیسان را لقب مختار دانسته اند. طرفداران مختار نیز بعدها به کیسانیه معروف شدند (که ایجاد نخله و فرقه ای بین شیعیان بود)، نویسندگان عقیده به مهدویت محمد بن حنفیه را به کیسانیه نسبت داده اند. (همین کتاب: صص ۶۱-۶۰)

۹ - منظور گروهی از شیعیان و طرفداران خاندان پیامبر (ص)، پیروان زید بن علی بن الحسین (ع) که پس از شهادت زید به طرفداری و حمایت فرزندش یحیی برخاستند و علوی و فاطمی بودن و قیام به شمشیر را دلیل امامت دانستند. پیدایش این گروه از قیام زید، دومین فرزند علی بن الحسین (ع) سرچشمه گرفته است. زید که عابدی دلیر بود با رؤیت وضع اسفبار جامعه اسلامی و رفتار حقارت بار و توهین آمیز هشام و والیان او در کوفه و مدینه، قیام خویش را در ماه محرم ۱۲۲ هجری در کوفه آغاز کرد و شعار ایشان «یا منصور امت» بود و سرانجام در اثنای کارزار به شهادت رسید.

این قیام سررشته قیام هایی است که پس از قیام حسین (ع) صورت گرفت و سبب واژگونی خاندان اموی شد. گفتنی است زید از سوی برادر بزرگ خویش، امام باقر (ع) تأیید شده است. (ر. ک: همین کتاب: صص ۶۸-۶۶)

۱۰ - قیام وی در خراسان به سال ۱۲۵ هجری و همزمان با مرگ هشام و روی کار آمدن ولید بن یزید بن عبدالملک (۱۲۶-۱۲۵) رخ داد و سرانجام در اثنای جنگ به شهادت رسید. قیام وی بر شمار علویان در شرق سرزمین های اسلامی به ویژه خراسان افزود. (ر. ک: همین کتاب، صص ۷۰-۶۸)

۱۱ - راوندیه طرفداران عبدالله راوندی بوده، از خراسان برخاستند. آنان خود را به هاشمیه، نخستین پایتخت عباسیان رسانده، در اطراف کاخ خلیفه منصور جمع شده، او را خدای خود دانستند اما با ظاهر شدن خلیفه، بر وی هجوم آورده، تصمیم بر قتل او گرفتند و منصور همه آنان را از دم تیغ گذراند. به نظر می رسد راوندیه همان گروه از شیعیانند که به امامت محمد بن حنفیه معتقد بوده، به کیسانیه شهرت داشته اند و به دنبال قیام مختار و برای خونخواهی حسین (ع)، ندانسته با عباسیان هماهنگ شده و پس از به قدرت رسیدن عباسیان و روشن شدن رهبری [ظالم] قیام، علیه آنان و به ویژه منصور اقدام کردند. (ر. ک: همین کتاب، صص ۷۶-۷۵)

۱۲ - یعنی هشام بن عبدالملک (۱۲۵-۱۰۵) - ابراهیم بن ولید (۱۲۷) - مروان بن محمد (۱۳۲-۱۲۷) معروف به مروان حمار، آخرین خلیفه اموی - عبدالله سفاح (۱۳۲-۱۳۲) - منصور (۱۵۹-۱۳۷)

۱۳ - گفتنی است از سال ۱۴۰ هجری که منصور بر مخالفان پیروز شد و خطر نفوذ رهبر مذهبی شیعه و طرفداران اهل بیت پیامبر (ص) را بیشتر احساس کرد، به سراغ آنان رفت. (جهت اطلاع بیشتر ر. ک: همین کتاب، صص ۷۹).

۱۴ - شعار مزورانه ایشان «الرضا من آل محمد» بود، بدون اینکه صاحب دعوت و رهبر نهضت را مشخص کنند. آنان همچنین رنگ سیاه را درغم و اندوه فرزندان پیامبر (ص) سرلوحه قرار داده بودند. (جهت اطلاع بیشتر ر. ک: همین کتاب، صص ۷۴-۷۲)

۱۵ - معروفترین این شاگردان عبارتند از: هشام بن حکم - هشام بن سالم - مؤمن الطاق - محمد بن مسلم - زرارة بن اعین (همین کتاب، صص ۷۸)

۱۶ - نخستین قیامی که در دوران عباسیان رخ داد، به سال ۱۳۳ هجری یعنی ابتدای خلافت نخستین خلیفه عباسی، عبدالله سفاح با مشارکت مردم بخارا، سمرقند و خوارزم بود. این قیام که ۲۷ روز به طول کشید با کشته شدن شریک، خاموش شد. (ر. ک: همین کتاب، صص ۸۱-۷۹)

۱۷ - محمد بن عبدالله بن حسن بن حسن بن ابی طالب (ع) رهبر این قیام، به سال ۱۴۵ هجری نهضت خود را آغاز کرد و وارد مدینه شد و برادرش ابراهیم نیز بر بصره دست یافت که سرانجام این نهضت توسط منصور به خون کشیده شد. (ر. ک: همین کتاب، صص ۸۲-۸۱)

۱۸ - گفتنی است پایه های اعتقادی شیعیان برگرفته از قرآن کریم و آموزش های پیامبر (ص) است که از طریق امامان و پیشوایان آن یعنی فرزندان پیامبر (ص) یا نمایندگان آنان به مردم رسیده است: «اهل البيت ادری بما فی البیت» (ر. ک: همین کتاب، صص ۸۴-۸۲)

۱۹ - اسماعیل فرزند ارشد امام صادق (ع) که در زمان حیات پدر، در سال ۱۴۵ هجری وفات کرد و بعدها «اسماعیلیان» وی و سپس فرزندش محمد را امام خویش دانستند.

۲۰ - از جمله: باطنیه، قرامطه، مبارکیه، سبعیه، تعلیمیه، اباحیه، ملاحده، زندقه، مزدکیه، بابکیه، خرمیه، محرره، خرمدینیه، صباحیه، ناصریه، مقلعه و...
۲۱ - مراکزی مانند: مدائن، قم، کاشان، آوه (ابه)، اصفهان، طبرستان و...
۲۲ - برخی از رجال مهم شیعی ایران در قرون نخستین اسلامی عبارتند از: عاصم - کسائی - ابوالحسن علی بن اسماعیل بن میثم تمار - فراء - خاندان نوبختی (معروفترین خاندان مسلمان شده ایرانی که در رخ دلاهای تاریخ و تمدن اسلامی دارای نقشی مهم بودند) - ابوسهل اسماعیل بن علی - شیخ حسین بن روح نوبختی - حسن بن موسی نوبختی

گفتنی است فهرست منابع و مأخذ این کتاب که بالغ بر ۱۴۷ عنوان می شود دربرگیرنده ۳۲ عنوان کتاب عربی، ۱ عنوان لاتین و ۱۱۴ عنوان فارسی می باشد

